

- УДК 630*116.64:504,54 (477)

В. Ю. ЮХНОВСЬКИЙ¹, В. М. МАЛЮГА², М. О. ШТОФЕЛЬ³, С. М. ДУДАРЕЦЬ⁴

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОЛЕЗАХИСНОГО ЛІСОРОЗВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ

Висвітлено проблеми полезахисного лісорозведення в Україні, досягнення і невдачі, програмні засади та шляхи вирішення цих проблем у контексті реалізації Закону України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки". Встановлено, що важливим завданням є проведення агролісомеліоративного моніторингу лісоаграрних ландшафтів, який має бути невід'ємним складником державного екологічного моніторингу України. Його організаційна, територіальна та функціональна структури ґрунтуються на спільних принципах. Організаційна структура визначає послідовність змін та цільову спрямованість моніторингових досліджень; територіальна – просторову взаємоузгодженість полігонів, пунктів спостережень і постійних пробних площ; функціональна – систему збирання, оброблення, узагальнення, зберігання, моделювання та надання керівним органам різних рівнів потрібної інформації щодо стану лісоаграрних ландшафтів.

Ключові слова: *полезахисне лісорозведення, полезахисні лісові смуги, захисне лісорозведення, захисні лісові насадження, екологічна мережа.*

¹ **Василь Юрійович ЮХНОВСЬКИЙ** – дійсний член ЛАН України, доктор сільськогосподарських наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна. Тел.: 044-527-84-69. E-mail: yukhnov@ukr.net.

² **Володимир Миколайович МАЛЮГА** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна. Тел.: 044-527-82-37.

³ **Михайло Олексійович ШТОФЕЛЬ** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна. Тел.: 044-527-82-37.

⁴ **Сергій Миколайович ДУДАРЕЦЬ** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна. Тел.: 044-527-82-37.

Постановка проблеми. Ідея застосування захисних лісових насаджень (ЗЛН), як засобу захисту сільськогосподарських угідь та поліпшення агроландшафтів відома давно, але остаточного втілення її у життя так і не відбулося. Прикро, що ми згадуємо про це лише в унісон природним катаклізмам, або проявам кризових явищ, зокрема в економіці природокористування. Хоча, з іншого боку – ці негаразди спонукають нас до вирішення назрілих проблем.

Враховуючи висловлене, варто зробити певне застереження на майбутнє під час виконання нових завдань захисного лісорозведення, передбачених Законом про формування національної екологічної мережі в Україні [1]. До 2015 р., як зазначено в законі, має бути створено близько 1,7 млн га ЗЛН. Тому надзвичайно важливо скористатися випробуванням часом багатим досвідом захисного лісорозведення, набутим Україною протягом майже 200-річної історії. Успішність виконання нинішніх завдань багато в чому залежатиме від того, як ми врахуємо всі позитивні і негативні аспекти захисного лісорозведення.

В Україні, на жаль, ми маємо обмаль закінчених лісомеліоративних систем. Найболючіше відчувається проблема полезахисного лісорозведення, основою якого є полезахисні лісові смуги (ПЛС), які є запорукою отримання сталих врожаїв сільськогосподарської продукції, забезпечують захист орних земель лише на половину від реальної потреби. Проте стан існуючих лісових смуг незадовільний.

Відповідно до Розпорядження Кабінету МУ від 17.06.009 р. № 685-р "Про заходи з розв'язання проблемних питань соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів" Мінприроди, Мінагрополітики, Держкомзему, Держкомлісгоспу та Мін'юсту, дано доручення підготувати та подати КМУ пропозиції щодо закріплення земельних лісових ділянок, зайнятих полезахисними лісовими смугами, інш. лісовими насадженнями, що передані у власність колективним сільськогосподарським підприємствам, за землекористувачами.

Реальний стан справ. Внаслідок реформування земельних відносин, сільськогосподарські угіддя переважно передані у приватну власність (розпайовані), а полезахисні лісові смуги, які не підлягали паюванню, здебільшого перебувають у складі земель запасу, резервного фонду та загального користування.

Станом на 01.01.2008 р. на землях запасу та землях, не наданих у власність та постійне користування, було 318,1 тис. га полезахисних лісових смуг, у сфері управління Держкомлісгоспу – 0,1 тис. га, у сфері управління Мінагрополітики – 115 тис. га. Разом налічується 433,2 тис. га лісових смуг.

У не переданих полезахисних смугах охорона, догляд та відтворення не здійснюються, що призводить до неможливості виконання насадженнями своїх захисних функцій. Внаслідок зрідження насаджень самовільними рубаннями розвиваються процеси задерніння і ущільнення ґрунтів, поява поростевої і чагарникової рослинності. Часто лісові смуги стають місцем для випасання худоби, звалищ сміття, розсадниками бур'янів, потерпають від пожеж під час паління стерні тощо. Відсутність лісівничого догляду призводить до того, що смуги втрачають продувні (вітроломні) та водорегулятивні властивості. Проблема

посилюється і тим, що державний облік ПЛС не здійснюється з 1976 р. На сьогодні відсутні нормативно-правові акти, які б регулювали здійснення господарських заходів у лісосмугах. На загальнодержавному рівні прийнято рішення щодо створення системи ПЛС для досягнення оптимальної полезахисної лісистості та формування екологічної безпеки України [1, 5].

Як приклад, зазначимо, що у Дніпропетровській області передано у власність агроформуванням лісові смуги на площі 5460 га, решта смуг площею 36557,5 га не передано власникам, але є під охороною товариств, які взяли в оренду земельні ділянки у власників земельних паїв і фактів знищення лісових смуг в області немає. У Волинській обл. головним розпорядником спеціальних коштів обласного бюджету на консервацію деградованих земель шляхом створення захисних лісових насаджень є головне управління агропромислового розвитку облдержадміністрації. У його штаті є відділ з питань ведення лісового господарства та агролісомеліорації.

На кафедрі лісової меліорації та оптимізації лісоагтарних ландшафтів Національного університету біоресурсів і природокористування України розроблено програмні засади стратегії розвитку захисного лісорозведення України, які зводяться до такого [2]:

1. Здійснити узагальнення, аналіз і обґрунтування позитивного і негативного досвіду створення захисних лісових насаджень з оглядом понад 200-річної історії захисного лісорозведення.
2. Узгодити існуючі положення і нормативи розміщення захисних лісонасаджень (ЗЛН), проаналізувати їх нинішній стан і внести корективи і зміни до майбутнього проектування та створення Національної екологічної мережі.
3. Розробити принципи природоохоронної ідеології, спрямованої на захист і збереження існуючих ЗЛН, а також відновлення нормального екологічного стану колишніх спустошених територій за допомогою ЗЛН.
4. Забезпечити підготовку висококваліфікованих фахівців-агролісомеліораторів і відновити державну агролісомеліоративну службу.
5. Розпочати одночасне виконання робіт із земле- та лісовпорядкування з метою узгодження сучасних проектів і практичного їхнього втілення стосовно формування майбутньої екологічної мережі України.

Вихід України, як незалежної держави на світову арену, з її науковим потенціалом має свої позитивні наслідки. Зокрема, належно оцінений досвід України у боротьбі з вітровою та водною ерозією (де вирішальну роль нині відіграють захисні лісонасадження), оскільки він є важливим з погляду запобігання та боротьби зі спустошенням територій у широкому розумінні слова. Пустелі та спустошені території розповсюджені переважно в південних країнах, де ліси вирубані і ерозія ґрунтів дуже значна. Водночас, і це відрадно, світ належно оцінив позитивний досвід України у веденні лісового господарства та розвитку лісівничої науки [3]. Сподіваємось, що історична справедливість переможе, а захисному лісорозведенню, яке отримало світове визнання і дедалі актуалізується, буде відведене належне місце у відповідних законах. Нині неможливо переоцінити роль природного лісу і штучних захисних лісових насаджень у вирішенні екологічних проблем.

Які землі потрібно залісити? Відповідь на це запитання дає Постанова Кабінету Міністрів України

№189 від 28.02.2001 р. "Про першочергові заходи щодо створення захисних насаджень на невіддях та басейнах річок України" на період 2001-2005 рр. На жаль, її не виконано за відсутністю реального фінансування.

Враховуючи сучасний стан земель, є потреба у створенні 156 тис. га ползахисних і стокорегулятивних лісових смуг, 142 тис. га захисних лісових насаджень вздовж річок. Площа неужитків, на яких можливе створення протиерозійних лісових насаджень, становить 1030 тис. га, зокрема пісків – 166 тис. га, ярів і балок – 141, кам'янистих земель – 318, інших (еродовані, дефляційно небезпечні, крутосхили) – 405 тис. га.

Потрібно здійснити заходи з консервації деградованих земель, використання яких у сільськогосподарському виробництві екологічно небезпечно та економічно недоцільне. Рілля та природні кормові угіддя з сильно змитими ґрунтами на схилах понад 7°, зазвичай, повинні бути залісеними, а із середньо та сильно змитими ґрунтами з крутизною схилів понад 5° буде консервуватися шляхом залуження та залісення з урахуванням особливостей агроландшафтів та ґрунтово-кліматичних умов. Таку консервацію земель за попередніми розрахунками доцільно виконати на площі 2,4 млн га, з них 1,8 млн га – шляхом залуження та 0,6 млн га – шляхом залісення. Причини, що призвели до невдачі у захисному лісорозведенні, такі:

- створення ЗЛН відбувається, зазвичай, в екстремальних умовах зростання, проте їх досить часто загибель зумовлена не лише особливостями природи, а й низькою якістю виконання і невідповідністю технології робіт, зокрема відсутністю доглядів;
- складні соціально-економічні умови, що позначалися на послідовності, правильності та рішучості дій (постійна нестача коштів, припинення фінансування і, як наслідок, припинення робіт у справі захисного лісорозведення) призводили до згортання природоохоронних програм, жодну з яких не було доведено до логічного завершення;
- ставка на дуб, як головну породу, в Лісостепу та на чорноземах Степу цілком виправдана. Розроблені й апробовані на виробництві технології висіву жолудів дуба та визначені кращі супутні породи (під час вирощування смугових і масивних захисних лісових насаджень). Проте в більшості випадків лісівники йдуть хибним шляхом, замінюють дуб звичайний (*Quercus robur* L. [Q. Pedunculata Ehrh.]) – абсорбентний вид) на менш цінні породи: дуб червоний, березу пониклу, білу акацію, гледичію колючу тощо. Особливої уваги має набути технологія висіву жолудів на постійну лісокультурну площу, що потребує удосконалення. Удосконалення технології створення захисних лісових насаджень має бути спрямоване на обов'язкове забезпечення потужного кореневмісного шару ґрунту з високою водопроникністю та запровадження комплексу вологонагромаджувальних заходів за умови обов'язкового врахування категорій лісомеліоративних площ [4].

Нині існуючі ползахисні лісові смуги та інші види ЗЛН втратили свого господаря, залишилися без відповідного нагляду, догляду й охорони, що призводить до значних втрат – як матеріальних (витрачені фінансові й трудові ресурси), так і моральних. Вони страждають від самовільних порубів,

підпалів під час знищення стерні (це веде до термічного знищення мікроорганізмів активного шару ґрунту самих орних земель), які спричиняють низові пожежі, а потім послаблення насаджень чи, ще гірше, їхню загибель.

Невдача у справі захисного лісорозведення (зокрема в питаннях залісення еродованих яружно-балкових систем) полягає також у тому, що замість ліквідації причини розвитку ерозійних процесів продовжуємо наполегливо витрачати доволі значні кошти на боротьбу з наслідками. Відсутність продуманого системного підходу у вирішенні цієї справи завдає великої шкоди.

Шляхи вирішення проблеми. Потрібно юридично-правовим шляхом закріпити статус ползахисних лісових смуг. Шляхом внесення пропозицій щодо змін та доповнень у відповідні статті Земельного та Лісового кодексів України [6, 7]. Глава 5. Землі сільськогосподарського призначення (Земельного кодексу України) ст. 22 Визначення земель сільськогосподарського призначення та порядок їх використання, пункт 2. До земель сільськогосподарського призначення належать: б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, **ползахисні лісові смуги та інші захисні насадження**, крім тих, що віднесені до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації тощо). Стаття 4. Склад лісового фонду України (Лісовий кодекс України). До лісового фонду України належать лісові ділянки, зокрема **захисні насадження лінійного типу**, площею не менше 0,1 гектара. Тут, на жаль, не визначено статусу ползахисних лісових смуг.

Ползахисні лісові смуги можна вважати одним із основних засобів біологічного землеробства (захищають сільськогосподарські угіддя від несприятливих природних явищ: суховіїв, посух, хуртовин, водної і вітрової ерозії та виконують поліфункціональну роль у поліпшенні довкілля, сприяють отриманню гарантованих врожаїв сільськогосподарської продукції та підвищенню родючості ґрунтів), що потребують амортизаційних відрахувань.

Вважаємо, що нижче перелічені заходи можуть бути виконані лише за умови державного регулювання, коли Кабінет Міністрів України доручить Міністерству охорони навколишнього природного середовища та Міністерству аграрної політики їх виконання із виділенням потрібних розрахункових коштів на окремі програми. Серйозні прикладні наукові дослідження вказаної сфери питань мають бути проведені під егідою Української академії аграрних наук із залученням провідних вчених УкрНДЛГА, спеціалізованих кафедр університетів та інших навчальних закладів і навчально-дослідних лабораторій.

1. Із власників земельних ділянок і інших постійних користувачів, на території яких діють створені ПЛС, потрібно вилучати агролісомеліоративний дохід від їхнього позитивного впливу (державні кошти було вкладено на момент їхнього створення). Для створення забраклої ланки ПЛС до періоду самоокупності (8-12 років залежно від природної зони і деревних порід), навпаки, варто звільняти власників і землекористувачів від податків,

чим сприяти їх заохоченню до справи захисного лісорозведення.

2. Здійснити облік ПЛС із обов'язковим встановленням їх стану та можливості оптимального виконання покладених на них завдань.

3. Передати ПЛС в постійне користування лісгосподарським підприємствам Мінагрополітики та Держкомлісгоспу (законодавчо визначивши статус ПЛС). Малоконтурні смуги площею до 0,1 га, передати у власність сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, на території яких вони розташовані, з обов'язковою відповідальністю за їх утримання та збереження.

4. Розробити нормативно-правову базу щодо використання та здійснення лісгосподарських заходів у ПЛС. З цією метою можуть бути створені відповідні госпрозрахункові кооперативи при обласних або районних центрах, які шляхом укладання угод зможуть кваліфіковано виконувати всі обов'язкові заходи, зокрема проектування та створення забраклих ланок захисних лісових насаджень з фінансовою підтримкою Держкомзему.

5. Здійснити доповнення до Державної програми "Ліси України на 2002-2015 рр." щодо здійснення комплексу заходів зі створення ЗЛН і ПЛС на землях, які не були зайняті лісами (деградованих, малопродуктивних та інших).

6. Відновити в структурі головних управлінь агропромислового розвитку облдержадміністрацій відділи з питань ведення лісового господарства та агролісомеліорації. Має бути виконавча вертикаль агролісомеліоративної служби від районного агролісомеліоратора до обласного відділу, а за наглядовими функціями – підпорядкування Міністерству аграрної політики та Міністерству охорони навколишнього природного середовища.

7. Розробити положення щодо прав і обов'язків посадових осіб агролісомеліоративної служби з обов'язковим виконанням таких робіт: складання проектів доглядових рубань в існуючих ПЛС із формуванням їх оптимальних конструкцій; вивчення питань вилучення (можливо викупом у власників) земель і передачу їх під створення ПЛС; складання проектів на створення додаткових ПЛС і інших ЗЛН в районі, щоб мати закінчені лісомеліоративні системи (збалансовані лісоаграрні ландшафти); контроль за виконанням проектів; координацію злагоджених дій районних фахівців – землевпорядників, агрономів, лісівників у вирішенні справи захисного лісорозведення; залученню місцевого населення до виконання робіт із захисного лісорозведення.

8. Здійснити доглядові рубання в захисних насадженнях з метою формування оптимальних конструкцій смуг, підвищення їхньої ефективності залежно від цільового призначення. У разі потреби здійснити реконструкцію та виправлення структури захисних насаджень.

9. Посилити охорону захисних насаджень від вирубування, випасання та витолочування худобою і пошкоджень, проводити боротьбу із шкідниками і хворобами деревних порід.

10. Продовжити роботи, спрямовані на формування поліфункціональних лісомеліоративних комплексів для застосування ґрунтозахисних систем

землеобробітку з контурно-меліоративною організацією території.

11. Надати пріоритетного значення дослідженням з розробки наукових біоекологічних і технологічних основ поєднаного лісорозведення.

Важливим завданням є проведення агролісомеліоративного моніторингу лісоаграрних ландшафтів, який неодмінно має бути складником державного екологічного моніторингу України. Його організаційна, територіальна та функціональна структури ґрунтуються на спільних принципах. Організаційна структура визначає послідовність змін та цільову спрямованість моніторингових досліджень; територіальна – просторову взаємоузгодженість полігонів, пунктів спостережень і постійних пробних площ; функціональна – систему збирання, оброблення, узагальнення, зберігання, моделювання та надання керівним органам різних рівнів вичерпної інформації щодо стану лісоаграрних ландшафтів.

Зважаючи на те, що лісовий моніторинг ведуть лише в лісах, підпорядкованих Держкомлісгоспу, а понад 20 % лісового фонду України (захисних лісів і поєднаних лісових смуг) знаходяться в системі Міністерства аграрної політики України, і, враховуючи постійно зростаючі антропогенні навантаження на лісоаграрні ландшафти, є нагальна потреба організації служби агролісомеліоративного моніторингу лісоаграрних ландшафтів. Цю функцію зміг би взяти на себе Навчально-науковий інститут лісового та садово-паркового господарства НУБіП України шляхом організації лабораторії агролісомеліоративного моніторингу лісоаграрних ландшафтів при кафедрі лісової меліорації і оптимізації лісоаграрних ландшафтів. Кафедра тривалий час здійснює дослідження на базових об'єктах, має високий науковий потенціал, власну базу даних, ліцензійне програмне забезпечення ГІС, яке було надано інституту в порядку гранту Каліфорнійським міжнародним інститутом вивчення систем навколишнього середовища. Робота такої структури повинна проходити у тісній координації із УкрНДІПГА і бути замкнена на державну систему екологічного моніторингу (СЕМ "Україна").

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр." // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 37. – С. 3-16.
2. Малюга В.М. Науково-методичні рекомендації до впровадження у виробництво технології створення захисних лісонасаджень. – К. : Вид-во НАУ, 2001. – 18 с.
3. Марчук Ю.М. Міжнародне співробітництво. Наступна зустріч – у 2003-му / Ю.М. Марчук // Лісовий і мисливський журнал. – 1997. – № 4. – С. 4-6.
4. Малюга В.М. Вплив різних способів підготовки ґрунту на ріст захисних лісових насаджень // Науковий вісник Національного аграрного університету : Лісівництво. – К. : Вид-во НАУ. – 1997. – Вип. 17. – 1999. – С. 208-215.
5. Закон України "Про меліорацію земель" // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 29. – С. 3-10.
6. Земельний кодекс України. – К. : Вид-во ВЕЛЕС, 2007. – 72 с.
7. Закон України № 3404-IV "Про внесення змін до Лісового кодексу України" // Лісовий і мисливський журнал. – 2006. – № 2. – С. 1-15.

8. Юхновський В.Ю. Лісоаграрні ландшафти рівнинної України: оптимізація, нормативи, екологічні аспекти. – К. : Вид-во Інституту аграрної економіки, 2003. – 273 с.

9. Юхновський В.Ю. Агролісомеліоративний моніторинг лісоаграрних ландшафтів // Науковий вісник Національного аграрного університету : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НАУ. – 2002. – Вип. 50. – С. 236-242.

V. Yu. Yukhnovskiy, V. M. Maluga, M. O. Shtofel, S. M. Dudarets

THE WAYS OF DECISION OF THE PROBLEM OF FIELD-PROTECTIVE AFFORESTATION IN UKRAINE

The problems of field-protective afforestation in Ukraine, its achievement and fails, the program points and the ways of their decision in accordance of the Law "About the formation of the National ecologic

network for 2000-2015 years" are displayed in the article. It is set that an important task is a lead through of the agroforestal monitoring of forest and agrarian landscapes, which must be the inalienable constituent of the state ecological monitoring of Ukraine. Its organizational, territorial and functional structures are based on general principles. An organizational structure determines the sequence of changes and has a special purpose orientation for monitoring researches; territorial – spatial inter-consistency of grounds, points of supervisions and permanent trial areas; functional – system of collection, treatment, generalization, storage, design and grant the leading organs of different levels of necessary information, in relation to the state of forest and agrarian landscapes.

Keywords: *Field-protective afforestation, windbreaks, protective afforestation, forest protective stands, ecological network.*

